

<https://doi.org/10.62837/2024.2.238>

CƏMİLƏ ARİF QIZI FƏTİYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin kiçik elmi işçisi
cemilefatyeva1981@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ SADƏ CÜMLƏ ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ

Son dövrlər ölkəmizdə dilçiliyin inkişafına dövlət qayğısının daha da gücləndirilməsi aktual məzmun daşıyan tədqiqatların aparılmasını və bu sahədə yeni istiqamətlərin araşdırılmasını gündəmə gətirir. Xüsusilə böyük qələbədən – tarixi Zəfərdən sonra ölkəmiz türk dünyasında öz tarixi nüfuzunu bir qədər də möhkəmləndirmiş, Azərbaycan reallıqları regionda olduğu kimi, türk dünyasında da böyük əks-səda yaratmışdır. Və beləliklə, global miqyasda mürəkkəb hadisələrin baş verdiyi bir dövrdə uğurla irəliləyən ölkəmizlə türk dövlətləri arasındakı siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə Azərbaycanın qardaş Türkiyə ilə çoxəsrlik dərin köklərə bağlı əlaqələri bu gün tamamilə yeni müstəviyə qalxmış və nəticədə hər iki ölkədə arasında elmi-mədəni münasibətlər daha sıxlaşmışdır. Bu mənada, hər iki dilin qrammatik quruluşunun elmi-nəzəri səviyyədə müqayisəli öyrənilməsi mühüm aktualıq daşıyır.

Digər tərəfdən, qeyd etməliyik ki, həm Azərbaycan, həm də türk dilçiliyində sintaktik quruluşla bağlı araşdırmalar elmi-nəzəri səviyyəsinə və tədqiqat metodlarına görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Hər iki türkcənin sintaktik quruluşundakı kiçik məqamları nəzərə almasaq, burada kəskin müxtəlifliklə qarşılaşmaq mümkündür deyil. Ancaq elmi-nəzəri görüşlərdə bu fərqi aydın görmək olar. Yəni bu dillərin cümlə texnologiyası bənzər olsa da, bu barədəki nəzəri görüşlər müxtəlifdir. Bu baxımdan türk dilinin sintaktik quruluşunu zəngin nəzəri materiallar bazasında tədqiq etmək və dilin bu sahədəki zənginliyini üzə çıxarmaq baxımından araşdırmamız mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, hər hansı bir dildə danışarkən şəxsin əsas məqsədi fikrini dinləyəne düzgün çatdırmaqdan ibarətdir. Uğurlu kommunikasiyaya nail olmaq üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin, forma və mənaca bir-birinə bağlanması mütləqdir. Göstərilən proses baş verməsə, düzgün nitq əmələ gələ bilməz. Cümlənin qurulmasında onun bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Cümlə aid olduğu mərhələdə həm xalqın təfəkkürünü, həm də dilin inkişaf səviyyəsini əks etdirən ən mühüm vasitədir. O dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır.

Cümlə dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən hesab edilir. Bir sıra dilçilər “cümlə” anlayışına müxtəlif formada yanaşmışlar. Cümlədə söz və söz birləşmələri arasında sintaktik-semantik və intonasiya əlaqəsi olmadan dil formalaşa bilməz və bitmiş bir fikir ifadə oluna bilməz. M.Peterson “bitmiş bir fikir ifadə edən və

intonasiya vahidi olan söz və söz birləşmələri”ni cümləyə aid edir [9, s. 85]. V.Vinoqradovun fikrincə, cümlə hər hansı bir dilin qrammatik qanunları əsasında düzələn dil vahidi olub, fikrin formalaşmasına və ifadə edilməsinə xidmət edən vasitədir [10]. N. Dmitriyev yazır ki, “cümlə elə sözlər qrupudur ki, bu qrup müəyyən bitmiş fikri ifadə edir və bu fikirdən hər hansı bir real nəticə çıxarmağa imkan verir. Cümlənin tərkibinə elə sözlər daxildir ki, bunlar öz məntiqi qarşılıqlı əlaqəsinə görə hər hansı bir hökmü ifadə edir, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir və ya mühakimə bildirir” [2, s. 104].

Cümlənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edən İ.İvanova belə nəticəyə gəlir ki, “cümlə predikativliyi xarakterizə edən müəyyən struktur tərkibi realizə edən və ünsiyyət prosesində istifadə edilən kiçik sintaktik konstruksiyadır” [2, s. 69]. Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Bu sintaktik vahid bitmiş bir fikri ifadə edir və kommunikasiyada önəmli bir yer tutur.

Türk dili aqültinativ dillərə aid olduğu üçün burada sözlər ismin hal və feilin təsərif formalarının şəkilçiləri vasitəsi ilə qrammatik-semantik əlaqələr yaradaraq cümlə meydana gətirir. Dilin sintaktik quruluşunda modallıq, predikativlik, intonasiya aparıcı yer tutur ki, cümlə də, əsasən, bu üç ünsür vasitəsi ilə qurulur. Bu sintaktik vahid özündən əvvəlki ierarxialardan (səsdən, sözdən, söz birləşmələrindən) formalaşır. Bu baxımdan, kommunikasiyanın ən işlək xüsusiyyətləri cümlədə ehtiva edilir və cümlə təfəkkürün ifadəsinin çevik forması kimi dildə təzahür edir.

Azərbaycan dilində cümlələr ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmaqla, müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşdığı halda, bir qismi cümlələrin müəyyən hissəsinə şamil edilir. Məsələn, məqsədə görə bölgü bütün cümlələrə aid edilirsə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə bölgü yalnız sadə, bağlayıcı vasitələrə görə bölgü isə yalnız mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Ümumən, Azərbaycan və türk dilçiliyində cümlə sintaktisinə yanaşma eyni deyildir. Azərbaycan dilçiliyi bu baxımdan nəzəri görüşlərin zənginliyi ilə seçilir. Bu görüşlər dünya dilçilik elminin nailiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən dilçiliyimizdə sadə cümlənin təsnifi məzmunca daha genişdir. Aşağıdakı qeyd edəcəyimiz təsnifat artıq dilçiliyimizdə həm sabitləşmiş, həm də tədrisdə standart modelə çevrilmişdir [8, s. 84].

I. Məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə: a) üzvlənən cümlələr; b) üzvlənməyən cümlələr bunlardır: 1) söz-cümlələr; 2) vokativ cümlələr

II. Məqsəd və intonasiyaya görə: a) nəqli; b) sual; c) əmr; ç) nida

III. Quruluşuna görə: a) sadə cümlələr; b) mürəkkəb cümlələr

IV. Modallığa görə: a) təsdiq cümlələr; b) inkar cümlələr

Dilçiliyimizdə sadə cümlə növləri aşağıdakı kimi təqdim olunur:

I. Baş üzvlərin iştirakına görə: 1) cümlə birləşmələri; 2) tək birləşməli cümlələr

II. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə: a) müxtəsər cümlələr; b) geniş cümlələr.

III. Stuktur-sematik tamlığına – bu və ya digər cümlə üzvünün buraxılıb buraxılmamasına görə: a) bütöv cümlələr; b) yarımçıq cümlələr

Elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda **mürəkkəb cümlənin** isə üç növü fərqləndirilir: a) tabesiz mürəkkəb cümlələr; b) tabeli mürəkkəb cümlələr; c) qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.

Görkəmli rus türkoloqu A.N.Baskakov “Müasir türk dilində cümlə” adlı əsərində sadə cümlələrdən (basit cümle) geniş söz açır, onların müxtəlif modellərini qeyd edir. Müəllif cütüzlü və təküzlü sadə cümlələrinin quruluşu - təküzlü isim cümlələri, təküzlü nominativ cümlələr, təküzlü modal cümlələr, təküzlü modal dialoq cümlələr, təküzlü əmr modal cümlələr, təküzlü emosional cümlələr, xitab cümlələri, məsdər cümlələri və s. haqqında ətraflı məlumat verir [3, s. 75-100].

Türk dilçiliyində cümlənin təsnifi ilə bağlı fikirlər, öncə də dediyimiz kimi, fərqlidir. Professor M.Kaya Bilgegil “Türkçe Dilbilgisi” kitabında cümlə haqqında ümumi məlumat verir, cümlə üzvlərinin (mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflək) xüsusiyyətlərindən danışır [4, s. 51-72]. Əsərdə cümlənin növləri ətraflı şərh olunur: a) cümlə üzvlərinin sırasına görə növləri; b) xəbərə görə cümlənin növləri; c) mənalarına görə cümlə növləri; ç) quruluşuna görə cümlənin növləri (sadə və mürəkkəb cümlələr).

Bilal Aktanın “Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi” adlı kitabında da, demək olar ki, cümlənin təsnifinə münasibət eynidir [1, s. 115-130]. Müəllif cümlənin özəlliklərindən söz açdıqdan sonra, onun növlərini belə təqdim edir: xəbərin növünə cümlələr (isim və feil cümlələri), mənalarına görə cümlələr (təsdiq, inkar sual, əmr, nida cümlələri), xəbərin yerinə cümlələr (kurallı və devrik cümleler), quruluşuna görə cümlələr (sadə və mürəkkəb cümlələr).

Hikmet Dizdaroğlu “Tümcebilgisi” kitabın əvvəlklərdən daha əvvəl yazıldığı üçün ilk iki mənəbdən bir qədər fərqlənir; birincisi bu kitab türk dilində yalnızca cümlə sintaksisindən danışılır, ikincisi, müəllifin bölgüləri daha geniş təəssürat bağışlayır [5]. Kitabda cümlə haqqında ümumi məlumat verilir, cümlə üzvlərindən danışılır, cümlənin növləri: xəbərin cinsinə görə (ad cümləsi, feil cümləsi); quruluşuna görə - sadə (temel, tümcemsi, yantümce, içtümce) və mürəkkəb cümlə; mənalarına görə (təsdiq, inkar, sual, əmr, nida cümlələri) adı altında qruplaşdırılır.

Leyla Karahan “Türkçede Sözdizimi” adlı kitabında cümlə və cümlə üzvlərindən söz açır, bağlanma əkillərinə, xəbərin formasına və yerinə görə cümlə növlərindən, habelə təsdiq, inkar və sual cümlələrindən bəhs edir [7].

Bütün mənzərədən də aydın şəkildə görünür ki, türk dilçiliyində, əsasən, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə, cümlə üzvlərinin sırasına görə və cümlənin quruluşuna görə növlərindən söz açılmışdır. Biz araşdırmada çalışacağıq ki, Türkiyə və Azərbaycan dilçiliyindəki bu müxtəlifliyi müəyyən dərəcədə uzlaşdırmaqla mövcud fikirləri təhlil edək. Və təbii ki, nəzəri fikirlərimizi türk ədəbi örnəklərindən və danışiq dili materialları vasitəsilə aydınlaşdırmağa çalışacağıq. K.Əhmədovanın da qeyd etdiyi kimi, “dilçilik tarixində konkret tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, analizə cəlb olunan illüstrativ material heç də həmişə homogen xarakterli olmur, dilin müxtəlif qaynaqlarından – folklor nümunələrindən (xüsusi ilə də dilin

paremiologiya fonundan, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s.), elmi və bədii ədəbiyyatlardan, şifahi nitqdən – götürülür” [6, s. 5].

Aparılan araşdırma müasir türk dilində zəngin cümlə modellərinin varlığını ortaya qoyduğu kimi, türk dilçiliyində məsələlərə nəzəri səviyyədə münasibətin o qədər də ətraflı olmadığını üzə çıxardı. Bu məsələ həm də özünü terminologiya sahəsində göstərir. Türk dilinin qrammatika kitablarında istər morfologiyada, istərsə də sintaksisdə termin probleminin olduğunu bilirik. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. 1930-cu illərə qədər türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun qrammatikanı izah etməsi fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə, müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni ibtidai və orta məktəb səviyyəsində sintaksis bir cür, ali məktəb səviyyəsində ayrı, akademik səviyyədə isə tamamilə fərqli təqdim edilir. Müşahidələrimizdən belə nəticə çıxır ki, yüklem, özne və nesne adlanan ünsürlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı tümlec, düz tümlec, belirteç tümleci kimi ünsürlərdə problemlər vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aktan B. Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi. Ankara: Gazi Kitabevi, 2009, 188 s.
2. Акимова Г. Н., Вяткина С. В., Руднев Д. В. и др. Синтаксис современного русского языка : словарь-справочник. Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009, 172 с.
3. Baskakov A.N. Çağdaş Türkçede Cümle. Çeviren: O.S.Karaca. Ankara: TDK, 2017, 172 s.
4. Bilgegil M. K. Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul: Dergah yayınları, 1982, 389 s.
5. Dizdaroğlu H. Tümcebilgisi. Ankara: TDK, 1976, 525 s.
6. Əhmədova K. Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr / F.e.d. elmi təq.ed. dissert.avtoreferatı. Bakı, 2017, 40 s.
7. Karahan L. Türkçede Sözdizimi. Ankara: Akçağ, 2010, 190 s.
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 495 s.
9. Пешкавский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
10. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / <http://project.phil.spbu.ru/lib/data/ru/vinogradov/syntax.html> (04.02.2024)

Cəmilə Arif qızı Fətievə
Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlə anlayışı
və onun təsnifi məsələsi

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlə anlayışına münasibət, cümlənin təsnifinə görüşlər təhlil olunur. Araşdırmada rus dilçiliyində cümlə anlayışı ilə bağlı fikirlərin xülasəsi verilir, sonra Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlənin bölgüsü müqayisəli təqdim edilir. Qeyd olunur ki, həm Azərbaycan, həm də türk dilçiliyində sintaktik quruluşla bağlı araşdırmalar elmi-nəzəri səviyyəsinə və tədqiqat metodlarına görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Hər iki türkcənin sintaktik quruluşundakı kiçik məqamları nəzərə almasaq, burada kəskin müxtəlifliklə qarşılaşmaq mümkün deyil. Ancaq elmi-nəzəri görüşlərdə bu fərqi aydın görmək olar. Yəni bu dillərin cümlə texnologiyası bənzər olsa da, bu barədəki nəzəri görüşlər müxtəlifdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, türk dilçiliyi, sadə cümlə, cümlənin təsnifi, elmi-nəzəri görüşlər.*

Джамиля Ариф гызы Фатиева

**Понятие простых предложений в азербайджанском и турецком
языкознании и проблема о его классификации**

Резюме

В статье анализируется отношение к понятию простого предложения и взгляды на классификацию предложений в современном азербайджанском и турецком языкознании. В исследовании даётся обобщение представлений о понятии предложения в русском языкознании, затем сравнительно представлено деление простого предложения в азербайджанском и турецком языкознании. Отмечается, что исследования, связанные с синтаксической структурой как в азербайджанском, так и в турецком языкознании, резко отличаются друг от друга по научно-теоретическому уровню и методам исследования. Если не принимать во внимание мелкие моменты синтаксической структуры обоих турецких языков, то встретить здесь резкие различия невозможно. Однако эту разницу можно отчётливо увидеть на научно-теоретических совещаниях. То есть, хотя технология предложения этих языков схожа, теоретические мнения о ней различны.

Ключевые слова: *Азербайджанское языкознание, турецкое языкознание, простое предложение, классификация предложений, научно-теоретические взгляды.*

Jamila Arif gizi Fatiyeva

**Concept of simple sentences in Azerbaijani and Turkish linguistics and the
problem of its classification
Summary**

The article analyzes the attitude to the concept of a simple sentence and views on the classification of sentences in modern Azerbaijani and Turkish linguistics. The study provides a generalization of ideas about the concept of a sentence in Russian linguistics, then comparatively presents the division of a simple sentence in Azerbaijani and Turkish linguistics. It is noted, that studies related to syntactic structure in both Azerbaijani and Turkish linguistics differ sharply from each other in scientific and theoretical level and research methods. If you do not take into account small moments of the syntactic structure of both Turkish languages, then it is impossible to find sharp differences here. However, this difference can be clearly seen in scientific and theoretical meetings. That is, although the technology of supplying these languages is similar, theoretical opinions about it are different.

Keywords: *Azerbaijani linguistics, Turkish linguistics, simple sentence, classification of sentences, scientific and theoretical views.*

Rəyçi: **AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu filologiya
elmləri doktoru, professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**